

Solidaritats elementals. Ordre social, consum i ajuda mútua en les comunitats rurals medievals valencianes¹

Ferran Garcia-Oliver
Universitat de València

Quan els administradors de l'hospital de Culla procediren el 23 de gener de 1415 a inventariar els béns de la institució, com pertocava a l'inici d'una nova anualitat, registraren un seguit de llençols, capsals, coixins, llits, bancs, manils, estris de cuina i altres objectes que feien més passadora l'estada temporal dels pobres que hi acudien a demanar socors. En una de les anotacions apuntaren un parell de llençols "tots esquexats ab listes negres als caps lo un, e l'altre ab listes blaves e vermelles". Però abans de retirar-los, donat l'estat lamentable en què es trobaven, "foren donats per los dits marmessors, per amor de Déu per ànima dels dits deffunts –el matrimoni fundador de l'hospital–, a una dona que criave per a lançolets o bolquins a la criatura, com a l'spital servir no poguessen" (Arxiu de Protocols Notarials de Morella [APNM], núm. 89, protocol d'Antoni Esquerdo). Encara, doncs, fou possible donar una ulterior utilitat a la parella de llençols estripats. Aquesta nota marginal és ben reveladora de pràctiques de caritat col·lectiva en els àmbits rurals, segurament més habituals del que la documentació deixa entreveure, vinculades a la necessària ajuda en un ambient tan hostil com el del camp. Ara una mare podria fer bolquers, o llençolets, per al seu nadó i, doncs, s'estalviava una petita suma dels segurament flaccids ingressos domèstics.

La cobertura social en el destret, la malaltia o la vellesa és un dret conquerit per les societats modernes. El futur, a l'edat mitjana, devia albirar-se sovint com una amenaça, des d'un present vacil·lant i inestable. Els pagesos eren perfectament conscients d'aquest present pendular: les oscil·lacions anuals de les collites eren tota una alerta que no hi havia res segur ni durador. Ja és prou simptomàtic que un dels temes assidus de la literatura, i de forta penetració popular, siga el de la roda de la fortuna, cristal·litzat en els testaments davant la proximitat de la mort. Perquè ja no es tracta del teló de fons de la guerra, de la carestia o de l'epidèmia, fenòmens intermitents, gairebé endèmics, una vegada traspassat el llindar del segle XIV, sinó del dia a dia de la família pagesa i de les vicissituds de la seua explotació. Per a esquivar les contrarietats que es presentaven en forma de deutes, malalties, multes, condemnes o males anyades agrícoles, el pagès necessitava els altres. Certament la seua conducta es caracteritzava per un ferotge individualisme, exacerbat en un medi amarg, sovint inclement i teixit d'hostilitats. Les accions que empenia, en conseqüència, es trobaven a mig camí de l'audàcia i la cautela, sospesades en l'interior de la casa entre el marit i la muller i potser ni això: per un cantó el marit i per un altre la muller, com revelen transaccions econòmiques, processos judicials i clàusules testamentàries, que fan d'ambdós ara i adés éssers mútuament estranys.

Però l'individualisme del seu procedir es fonia en les pautes col·lectives de la comunitat camperola. La pagesa és per damunt de tot una societat coral, d'actituds que concerneixen a tothom i que es manifesten tant en el treball com en la festa, tant en l'alegria com en el dol. Eren poques les famílies que vivien sense gaires angoixes econòmiques. Menaven grans explotacions, encara que podia ser que obtinguessen més beneficis dels negocis en què s'implicaven, estaven pròxims als senyors i dirigien políticament la comunitat. Les cases que els aixoplugaven eren grans, ben moblades, amb

¹ Aquest article s'inscriu dins del projecte del Ministerio de Ciencia e Innovación *Vernacularidades en la ciencia medieval y renacentista: textos, creadores, profesionales* (ref. MICINN-AEI/FEDER PID2021-123419NB-I00, 2022-2025), dirigit per Lluís Cifuentes i Comamala i Carmel Ferragud.

detalls fins i tot de petites concessions al luxe, i els seus cellers i graners contenien suficients reserves com per a no patir gana al llarg de l'any. A la gran majoria, tanmateix, els resultava bastant difícil equilibrar ingressos i despeses, perquè les seues explotacions de tan menudes no els ho permetien, i els membres de la família es veien obligats a buscar treball per al sosteniment de la casa. Qualsevol imprevist els podia fer relliscar cap a la pobresa més cruel. Amb tot, encara hi havia el graó més baix dels bracers, aquells que ja no tenien ni un sol tros de terra i malvivien llogant-se d'amo en amo i de poble en poble. Sense les solidaritats col·lectives la fam n'hagués devorat a molts.

Aquest treball explora justament la manera com les comunitats rurals del nord del País Valencià desplegaren un conjunt de ressorts solidaris. Les fonts notariales conservades permeten, a diferència d'altres territoris, abaixar el microscopi fins a l'àmbit de la família, el parentiu i el veïnatge. Terres abruptes, de secà i d'agricultura d'escassos rendiments, conegueren, però, un fort desenvolupament de la ramaderia connectada a la petita transhumància ovina; les viles i les aldees s'escampaven per amplis termes, esquitxats per una densa geografia de masos. La necessitat cooperativa es materialitzà en el naixement d'associacions ramaderes, com el Lligallo de Morella, però les desbordà cap a les almoines, les confraries i els hospitals.² La cronologia del naixement i desenvolupament d'aquestes fundacions roman en l'obscuritat, però cap a la darrerria del segle XIV els diversos serveis prestats suggereixen una llarga tradició, que potser entronca amb els sistemes de previsió i auxili dels països d'origen dels primers colonitzadors.³

El socors institucionalitzat: confraries, almoines i hospitals

Pertot arreu d'Occident germinà l'ajuda institucionalitzada, programada i regulada. Des del segle XII, almenys, la presa de consciència per part dels laics i la dimensió de la pobresa i dels pobres, donà lloc a una autèntica “revolució de la caritat”, materialitzada en un programa de set obres de misericòrdia: *vestire nudos, potare sitientes, exurientes pascere, liberare captivos, aegros curare, hospitio escipere advenas, sepelire mortuos* (Vauchez 1978, 152-153). Aquest socors col·lectiu es constituí en un dels eixos vertebradors de les comunitats camperoles i en un dels ressorts més eficaços de la solidesa interna.

Una d'aquestes institucions foren les confraries. Sense gaudir de la mateixa difusió que a la ciutat, no deixaren tampoc d'arrelar al camp per a estendre els seus serveis de protecció i assistència. Sovint no eren sinó la forma institucionalitzada i cristianitzada de la comunitat tradicional. Reforçaven, doncs, les àmplies solidaritats familiars i identitats laborals ja existents, raó per la qual devien agrupar la majoria dels habitants de cada lloc (Chiffolleau 1980, 276). Sobretot prestaven socors espiritual i material, imprescindible en les malalties i les hores postremes de la mort. Les famílies desestructurades, les viudes, els vells solitaris i invàlids eren els qui més havien d'agrair el sufragi dels confreres (Sánchez 1994; Bolós 1998). Les confraries de les aldees de Morella assumiren l'ajuda a l'associat pobre, “en tant que no haurà de què's puxe

² Cal advertir que el gruix de les investigacions sobre el moviment assistencial i caritatiu a partir del segle XIII, significativament el protagonitzat pels hospitals, té com a marc prioritari el món urbà, llevat de pocs casos, en bona part a causa de la raresa documental. Entre aquestes excepcions cal citar les recerques relatives al camp anglès (Satchell 2007); aragonès (Villagrasa-Elias: 2023); cantàbric (Álvarez: 2021); català (Sancho 2018; Cuadrada 2018; Martínez Bedmar 2020); nord-italià (Lusso: 2010), i valencià (Aparisi 2018; Aparisi, Ferragud: 2018; Olaso 1988).

³ Raúl Villagrasa-Elias (2023, 673-674) relaciona, amb bon criteri, l'extensió de la xarxa hospitalària al sud aragonès, geogràficament en contacte amb el nord valencià, cap a finals del segle XIV, dins el context d'un creixement econòmic generalitzat i l'articulació dels mercats regionals, i de l'evolució jurídica de les localitats, algunes de les quals passen d'aldees a viles.

sostenir, o serà catiu en terra de moros o altres enemichs [...] segons que als cofrades serà ben vist”. A més, “per nudrir caritat”, en la pitança anual participarien “tans pobres com lo capítol ordenarà de aquelles viandes que als cofrades ben vist serà.”⁴

Les ordenances de les confraries no es quedaven en una simple prosa retòrica de bones intencions. Aquestes institucions passaven a l’acció, i per a aconseguir els seus objectius disposaven d’una travada organització interna i d’un capital que provenia de les donacions, les almoines i els béns propis, integrats per terres, cases i censals.⁵ Amb aquests fons podien en alguns casos fins i tot facilitar ajudes apressants, al marge de la programació anual. En aquest sentit, el 28 de setembre de 1423, Pere Cabestany i la seua esposa Estefania signaren un rebut de 100 sous a Pere Brusca, síndic i procurador de la confraria de Santa Maria dels Lletrats de Vilafranca, que incloïa la suma que la citada confraria havia concedit a Estefania per al seu matrimoni –*quos dicta confratria michi, dicte Stefanie, amore Dei promisit in aiutorum nostri matrimoni*– i la soldada per haver servit en casa del dit Pere Brusca –*pro tempore que vobis servivi et in serviatur domus vestre permansi* (APNM, núm. 112, protocol d’Antoni Esquerdo).⁶

També cap a la parròquia fluïen les donacions i la fundació d’aniversaris, que permetien el transvasament d’un “crèdit comunitari” cap als més necessitats, o el sosteniment del “bací” dels pobres en l’interior de l’església a través de lleixes testamentàries (Salrach 1998; Aventín 1998; Mallorquí 1998). Després el rector ho distribuïa sota diverses formes de caritat més o menys ritualitzades. El “bací dels pobres”, tot i pertànyer a l’església de cada lloc, era regit pels laics. L’exemple de Vilafranca ens adverteix que el dia que juraven els càrrecs els jurats i altres oficials de la vila, també ho feia l’administrador del bací, amb un jurament ben solemne. Així procedí Bartomeu Sala, l’11 de maig de 1421: “Yo, Berthomeu Salla, vehí de Vilafranca, elet en administrador del bací dels pobres vergonyants e de òrfenes a maridar del loch de Vilafranca per a l’any vinent, jur per Déus e per los sants quatre Evangelis de aquell, de la mia mà drete corporalment toquats, que bé e leyalment me hauré en la dita administració, e que en la fi del dit any daré bon compte e rahó de aquella, si Déus me ajud e los dits sants quatre Evangelis de aquell” (APNM, núm. 95, protocol d’Antoni Esquerdo).

Amb tot, un dels fenòmens més interessants des del punt del vista assistencial és la constitució d’almoines. Creades a títol privat o individual, a diferència de les confraries, s’inscriuen en les coordenades de la pietat i la caritat cristianes que recorren de dalt a baix els segles medievals. Laics, però també eclesiàstics, en vespres de la mort destinaven una suma de diners, variable segons la fortuna, a fundacions assistencials amb la confiança de guanyar-se la vida eterna. Gràcies a aquestes inversions espirituals parents, veïns i forasters cobrien necessitats urgents. El març de 1403, Domingo

⁴ Les confraries conegueren una gran difusió per terres morellanes, puix que el Forcall en tenia cinc; Castellfort, tres; Portell, tres; Vilafranca, dos, i Catí, Cincorres i Vallibona, una (Puig 1950).

⁵ Les donacions testamentàries eren assídues, normalment quantitats entre els 5 i els 40 sous, sense que això no vulga dir lleixes de més envergadura. Mossèn Bernat Escala llegà tots els seus béns a la confraria de Santa Maria dels Lletrats de Vilafranca. El 10 de desembre de 1445, però, els majorals de la confraria hagueren de pactar un acord amb un parent seu, Miquel Escala, per tal d’evitar un plet segurament llarg i costós, pel qual acceptaven 2.000 sous, un capital enorme per a una confraria, a canvi de la renúncia a la resta dels béns (APNM, núm. 207, protocol de Simó Ortí).

⁶ No cal dir que els recursos econòmics de les confraries de les petites viles rurals distaven enormement dels de les grans confraries de la ciutat de València. Valga com a exemple la confraria de Sant Jaume. Els ingressos corresponents a l’any 1409 ascendiren a 5.759 sous i 4 diners, per damunt dels 4.387 sous i òbol de les despeses. Els administradors reteren el comptes, a més, *in magno palatio domorum dicte confrarie*. (Arxiu del Corpus Cristi de València, núm. 23.181, protocols d’Andreu Polgar, document del 31 de juliol de 1410).

Montreal, un humil camperol de la Mata, reconegué als marmessors de l'almoïna de Domingo Sanxo haver rebut 150 sous per al matrimoni de la seua neboda Sanxeta, d'una banda, i d'altra dos cafissos i dos faneques de forment “per a hobs de proveyr hun fill meu qui és debelitat”, és a dir, malalt (APNM, núm. 114, protocol de Pere Savall). Montreal havia rebut un total de 469 litres de forment, una mica més de la provisió anual d'un adult. Trenta anys més tard, Gràcia, una dona de Vallibona, s'havia pogut casar gràcies als 300 sous i al cafis de forment (201 litres) que li havien donat els marmessors de l'almoïna instituïda per na Dalfina (APNM, núm. 141, protocol de Francesc Cardona).⁷

Altres almoïnes eren molt més humils i de cap de les maneres podien atènyer aquestes xifres. Però com que no era preceptiu un capital elevat de partida, les portes quedaren obertes a particulars no enquadrats necessàriament entre les elits locals i, per tant, a l'extensió de la xarxa assistencial. A Vilafranca coneixem l'existència de quatre almoïnes, però segurament en serien més. De la instituïda per Maria Martí sabem, per una carta tramesa el 8 d'agost de 1424 pels jurats de la vila al vicari general de Tortosa, que l'administrador de l'almoïna i la seua dona “quiscun any partexen bé e leyalment tant com nosaltres podem saber en pa cuyt als pobres de Jesuchrist lo dia del Divendres Sant en la plaça del dit loch públicament” (APNM, núm. 100, protocol d'Antoni Esquerdo). Un repartiment de pa, doncs, destinat als pobres tant de Vilafranca com dels que s'hi trobaven de pas. Els recursos de l'almoïna de Domingo Gardull consistien en res més que un cafis de forment que ingressava d'un censal.⁸

De la tercera, l'almoïna de na Llúcia, viuda de Pere Salvador, han quedat els seus comptes entre 1399 i 1426. Els fons de distribució provenien tan sols dels 33 sous de l'arrendament d'una casa al llogaret de l'Anglesola; però arran de la mort del llogater el 1405, cosa que provocà que l'almoïna deixara d'ingressar ni un sou el 1409, l'immoble fou venut per 350 sous, invertits de seguida en la compra d'un censal que retia 23 sous i 4 diners d'interessos anuals. El conjunt de les entrades va atènyer en tot aquest període la xifra de 629 sous i 7 diners, a una mitjana anual de 24 sous, mentre que la despesa se situà per sota, en 581 sous i 7 diners, a una mitjana anual de 22 sous. Ara bé, l'evolució, segons els tres balanços confegits per l'administrador, mostra que en el període 1406-1418 la despesa superà de llarg els ingressos (307 sous i 4 diners, enfront de 244 sous i 11 diners), tot condicionant fortament l'exercici següent. Amb els 33 sous anuals fins al 1409 i després amb els 22 sous i 4 diners anuals, l'administrador havia de pagar la peita i la reparació de la casa, mentre estigué en propietat de l'almoïna, i diverses despeses notariales. El marge de maniobra era estret, però el gruix de les entrades monetàries les destinà a obres de caritat. Fins i tot en una ocasió, cap a 1414, recorregué a un préstec de 44 sous d'un particular de Vilafranca –dues anualitats, doncs– per tal de poder pagar una capa per al casament d'una jove: ací, juntament amb altres partides assistencials, rau l'endeutament del període intermedi entre 1406 i 1418.

⁷ Els protocols notariales testimonien donacions intermitents de les almoïnes. El 6 d'octubre de 1418, Pasqual Vives, de Cincorres, *tanquam parens proximus venerabilis Belltalli Vives*, rector de l'església i marmessor de l'almoïna de Beltall Vives, *positus in magna necessitate*, va rebre del dit rector i marmessor dos cafissos de forment (402 litres, o la provisió anual de gra) i 63 sous, *tanquam bona dicte elemosine, que mihi erogastis amore Dei pro sustentatione dicte mee necessitatis* (APNM, núm. 155, protocol de Jaume Perpinyà). Sis anys després Falcona, una jove de Morella, també de la parentela, rebia 300 sous *in adiutorio matrimoni* amb un jove del lloc de Catí (APNM, núm. 136, protocol de Francesc Balaguer).

⁸ El 1406, el primer any de funcionament, s'aplicaren en despeses notariales (dues faneques) i dues donacions, a parts iguals, entre una viuda i una filla del mateix fundador. El censal havia estat carregat el 5 d'octubre de 1405 (APNM, núm. 78, protocol d'Antoni Esquerdo).

	Ingressos	Despeses	Caritat	%
1399-1405	198	161	154	77,7
1406-1418	244/11	307/4	159	64,8
1419-1420	186/8	113/3	23/10	12,9
Total	629/7	581/7	336/10	53,4

Taula 1. Comptes de l'almoïna de Na Llúcia, 1399-1426 (en sous/diners)

Els 336 sous i 10 diners que l'almoïna destina a la caritat indiquen que aquesta absorbí el 53,4% dels ingressos, a una mitjana de gairebé 13 sous anuals. Amb tot, la tendència, fou clarament regressiva, en passar del 77,7% entre 1399-1406 (154 sous), al 64,8% entre 1406-1418 (159 sous), al només 12,9% (23 sous i 10 diners) entre 1418-1426, a causa de la sobre despesa de 77 sous i 5 diners de l'exercici 1417-1418, és a dir, tres anualitats i mitja, que constrenyí, en efecte, absolutament el quinquenni següent. La caritat fou selectiva, però. El 31% de les ajudes distribuïdes, és a dir, 104 sous i 6 diners, es concentraren en la persona d'Arnau Arill, "nebot de la dita na Lúcia, com fos pobre e miserable", entre un màxim de 22 sous (1406) i un mínim de 4 sous i mig (1418), per bé que entre 1399 i 1405 els dos lliuraments concedits de 22 sous foren per al seu fill Arnaldico "per a obs de fer aprendre e a provisió". L'almoïna donà capes i cots per al casament de quatre dones, per valor de 33 sous i en una ocasió 44 sous, però en els últims cinc anys tan sols es pogué limitar a repartir subsidis d'entre 1 i 5 sous a nou pobres, sis homes i tres dones.⁹ L'important, en tot cas, no és el volum de diners distribuïts, realment exigü, sinó la voluntat de beneficència d'una viuda, na Llúcia, en el si de la pròpia comunitat.

Pere Gavaldà institueix la seua almoïna el 9 de febrer de 1411, malalt i allitat al seu propi mas en terme de Vilafranca. Com a capital llega un cafís de forment censal sobre la meitat d'aquest mas que, per indivís, posseeix amb la muller. Mig cafís seria per a celebrar misses en l'església d'Ares i l'altre mig per a casar òrfenes i ensenyar escolars de la parentela. En el cas que el censal sobre la meitat del mas fos lluit, els marmessors haurien de posar *in tabula secura* 500 sous per a la compra d'un altre cafís de forment censal *super bonam possessionem tutam et securam [...] pro dicta elemosina imperpetuum danda et distribuenda*. (APNM, núm. 108, protocol d'Antoni Esquerdo).

La fundació del matrimoni format per Domingo Serrana, un prohoms de Culla, i Guilamona fou més ambiciosa. També des del testament, que redacten conjuntament el 23 de juny de 1384, contemplan dues possibilitats: d'una banda, mirar per la parentela i pels pobres en general, amb la creació d'una almoïna d'"òrfenes a maridar" de les famílies d'ambdós, i d'altra, la institució d'una "albergueria", o hospital, obert a tothom, l'edifici del qual, amb successives remodelacions, ha arribat fins als nostres dies. Per al primer propòsit preveuen la compra de 140 sous censals, i l'assignació de dos censals més que ja rebien cada any, l'un d'un cafís i l'altre de 2 faneques (67 litres), i una vinya "ab ses veixelles" en terme de Culla, que seria venuda pels marmessors i el preu aplicat també en censals de l'almoïna. Però estipulen que les ajudes han d'anar "a les nostres puix pròximes [òrfenes] que major obs e necessitats auran, en un any a les de mi, dit Domingo Serrana, e el altre any a les puix pròximes de mi, dita na Guiamona". Si no hi haguessen òrfenes de la parentela, els diners s'esmerçarien en diners aplicats a l'almoïna.

⁹ L'exercici 1399-1406 en APNM, núm. 78, protocol d'Antoni Esquerdo; i els altres dos exercicis en APNM, núm. 89, protocol d'Antoni Esquerdo.

La seu de l'hospital seria una casa a Culla, “ab dos llits bons e bells e arreats segons que·ls pertany e és menester”.¹⁰ Per a regir-lo pregunten a Antona, germana de Guillamona, que “siga tenguda de tenir en tots los dies de la sua vida albergueria en lo dit alberch per amor de Déu [...] en aquell acullir a totes persones que aniran a posar e jaure voldran per amor de Déu”. I si Antona no volia ocupar-se'n o moria, ho hauria d'assumir un parent. I si tampoc no se'n trobava cap, els marmessors elegirien una persona al seu albir. A Antona, o als qui s'ocuparien de la casa, el matrimoni els deixa un hort en terme de Culla, “en lo qual puguen fer ortaliça per a obs e servici de ells e de les persones que en lo dit alberch habitaren”. De la casa separen la “cambra sobirana”, si bé seria llogada anualment, i l'import s'empraria per a pagar la peita, l'impost municipal per l'immoble, “per tal que la dita albergueria se puga sustenir per totstemps après de ara”. Hi destinen també un censal de mig cafís, que el matrimoni rebia d'una casa, per a parents pobres que haguessen d'anar a viure a l'hospital. A Berenguer Serrana, nebot de Domingo, li transfereixen un mas amb certes terres en terme de Culla, però a condició que ell, o els qui tindrien el mas, donen tres cafissos de forment censals d'aquesta manera: la meitat a Antona, “per los treballs de tenir lo dit alberch”, i l'altra meitat per tal que “ne sien tinguts mantindre la roba y aparellaments per a obs y necessitats de dita albergueria e per sostenir los dits dos llits”. Les donacions que fan als seus nebots i altres parents per valor de més de 1.000 sous, adverteixen que es tractava d'un matrimoni sense fills. Finalment, retenen 200 sous per l'ànima, i, si en sobrava res encara, manen “que sie comprad drap y que sie donat a pobres per a vestir los dies dels nostres cap d'any” (Arxiu Municipal de Culla –AMC–, 9-1)¹¹

Amb aquest escàs finançament, la fundació amb prou feines podia respondre al model d'assistència, sanitat, arquitectura i gestió administrativa dels hospitals amb majors recursos, (Gazini 2018, 13). L'absència, si més no durant els primers compassos de funcionament de l'hospital, d'un espai cultural, impossibilitava el consol espiritual i la cura de l'ànima mitjançant la *medicina sacramentalis*, que en la perspectiva cristiana de la salut acompanyaven la restauració del malalt (Rawcliffe 111; Horden 2007; Gracià 2024). La modèstia de la xarxa hospitalària rural cap a l'extrem nord del regne devia ser generalitzada. La visita pastoral del bisbe de Tortosa Ot Montcada per la seua diòcesi, entre 1428 i 1429, revela que més avall del riu de la Sénia, Alcalà de Xivert, Almassora, Atzeneta del Maestrat, Benassal, Benicarló, Càlig, Canet lo Roig, Cervera del Maestrat, Culla, la Jana, la Mata, Morella, la Salsadella, Traiguera, Vilafranca, Vilafamés i Xert tenien una capacitat mitjana que oscil·lava entre els dos i els quatre llits (Conejo da Pena 2015, 104); a aquesta nòmina cal afegir els hospitals de Cinctorres, el Forcall, Olocau, Sant Mateu i Vallibona, a més de l'Anglesola, per la seua proximitat, ja en terres aragoneses; probablement, però, en serien més (Aparici, Villanueva 2023, 63-65).

¹⁰ Frederic Aparisi (2018, 58) remarca, en efecte, que, a diferència dels hospitals de les grans ciutats, els de les petites viles rurals eren, en realitat, una casa més dins del municipi. Això mateix es repetia en l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira (Aparisi, Ferragud 2018, 38).

¹¹ Tot alhora, fundaven una capellania, dotada amb 300 sous anuals i 600 sous censals que els feia la universitat de Benassal (Barreda 1994).

Figura 1. Xarxa hospitalària al nord valencià

Malgrat els minsos recursos, els comptes conservats per als anys 1413, 1414, 1417 i 1418, aquest últim incomplet, mostren que l'almoïna de Serrana ja constituïa una realitat ben arrelada a Culla i les terres veïnes (Aparici, Villanueva 2023, 66-68). Les rendes variaven d'un any en altre en funció del carregament i el quitament de censals, com també del preu del forment, donat que una part significativa de les pensions es rebien en gra. Els ingressos de 1413 gairebé es doblaren a causa del quitament de tres censals de 400, 350 i 100 sous de capital, emprats al seu torn en el carregament d'altres quatre de 400, 200, 300 i 200 sous de capital. Aquesta alternativa indica que la primera preocupació dels administradors era el sosteniment financer de l'almoïna i l'hospital. Ja no es tractava d'adjudicar petites ajudes, sinó de dirigir una institució una mica més complexa, que havia de preveure d'entrada la soldada o retribució de l'hospitaler (entre 9 faneques i un cafís i 3 faneques) i el pagament de 100 sous per a la lluminària de la capella dels fundadors en l'església de Sant Salvador de Culla.

En aquestes condicions, almenys durant els anys dels comptes conservats (AMC, *Llibre judiciari*, 2-21), el carregament i quitament de censals són constants, deixant de banda la compra de propietats. Confiaven més en la regularitat de les pensions que en el lloguer o l'arrendament d'immobles, gravats al capdall amb peïtes i altres taxes municipals o reials.¹² Les ajudes caritatives se'n ressentiren i es quedaren entorn del 30% de la despesa global, si bé amb àmplies fluctuacions anuals.¹³ Però fa la impressió que l'hospital ocupa cada vegada un lloc més important en l'economia de l'almoïna. En els trenta anys transcorreguts ha augmentat lleugerament la seua capacitat.¹⁴

La compra d'un llit nou de posts reemplaça un dels dos llegats pels difunts, a més de disposar d'un llit de cordes, quatre màrfegues i dos matalassos de llana. Les reformes, les millores i la compra d'atifells sembla que són constants. Ara bé, els administradors

¹² Cal remarcar, doncs, la centralitat del censal en l'economia de l'hospital, per damunt de les rendes derivades del patrimoni immobiliari, fet que coincideix plenament amb l'estratègia financera d'altres hospitals com el de Puertomingalvo (Villagrasa-Elías 2023, 683).

¹³ El 1413 hi hagué una consignació de 5 cafissos, 1 barcella i 1 quartà, més 102 sous i 4 diners per a l'aixovar de la filla de Guillem Marquès (els Marquès eren un llinatge preeminent de Culla), i altres dues de dos cafissos a Berenguer Serrana; el 1414, mitjançant un préstec, es lliuraren 300 sous per a l'aixovar d'una filla de Bernat de les Eres, i 83 sous per al matrimoni de la dona de Jaume Molinos de Benassal, tot i que se n'havien previst 100, però es quedaren finalment en 83 sous "com no y bastàs la renda de la almoïna", i el 1417 es lliuraren 333 sous i 9 diners, també mitjançant préstec, per a l'aixovar d'una altra filla de Bernat de les Eres (ANPM, protocol d'Antoni Esquerdo, núm. 89).

¹⁴ Però el capital anual mobilitzat entorn de l'hospital, per sota del centenar de sous, revela les limitacions assistencials. Basta comparar-ho amb els ingressos de l'hospital de Santa Maria de Gracia de Puertomingalvo, que albergava un centenar de llars fiscals, que el 1430 ascendien a 33.081 sous i 3 diners (Villagrasa-Elías 2023, 687).

de l'almoïna, amb el consentiment del prevere Pere Vives, Pons Porcar i Joan Gelida, “parents e amichs qui·s digueren e de la parentela del dit en Domingo Serrana” consignaren totes les rendes de 1419 a Eiximeno Marquès i a les viudes Guillamona i Dolceta, per iguals parts, “lo dit n’Examen Marquès com a miserable, a obs e necessitat de criar ses creatures, e la dita na Guillamona e Dolceta a ops e necessitat de sa velessa e pobresa” (APNM, núm. 183, protocol de Jaume Giner).¹⁵ La preeminència dels Marquès a Culla no impedí, per tant, que membres del llinatge, com aquest Eiximeno, segurament d’una branca col·lateral, relliscaren cap a la pobresa. La freqüència d’aquestes situacions són les que duen els fundadors d'almoïnes a preveure sufragis per als més desemparats de la parentela.¹⁶

	Ingressos		Despeses		Caritat		%		Hospital	%
	Diners	Forment	Diners	Forment	Diners	Forment	Diners	Forment		
1413	1.688/4	9/1/1	1.753/7	9/1/1	132/4	9/1/1	7,5	100%	98	5,1
1414	924/7		852/7		383		44,9		14	1,6
1417	915		918/1		333/9		36,3		61/4	6,6
1418	832/9								34/6	4,1

Taula 2. Comptes de l'almoïna d'en Serrana (en sous/diners, i en cafissos/barcelles/faneques)

Tots eren conscients que les institucions comunitàries, en rebaixar els estralls de la misèria, contribuïen a la pau i a l'harmonia local. Davant qualsevol eventualitat que en dificultava el bon funcionament, els prohoms intervenien de seguida com a suports fonamentals de l'ordre social. Els jurats de Vilafranca, en una sessió del Consell del 3 de juny de 1446, amonestaven el seu veí Miquel Sala pel mal regiment de l'hospital, atès que “tots jorns, per sperència, l'espital stiga sense spitaler e no y haja qui acullga los pobres”. En conseqüència, el posaven davant la disjuntiva de o bé donar un “altre orde millor” o deixar el càrrec, “renunciant al domini per vós en aquell retengut”. Escala hi va respondre: “Senyors, si vosaltres voleu regir lo spital, a mi que plau que el regescau d'ací avant, que l'afany me'n llevareu. Axí, pensau-hi de donar recapte en bonora, que be'm plau bé” (APNM, núm. 206, protocol de Simó Ortí).¹⁷

Les confraries, les almoïnes i els hospitals rurals no remeiaven la pobresa en el camp, però almenys l'apaivagaven amb les seues accions intermitents i puntuals. Amb els diners i gra vehiculats a través de les almoïnes i les confraries famílies pobres i vulnerables apaivagaren les urpades de la fam. En aquest sentit, funcionaven més com a comunitats inclusives que com a comunitats exclusives. Els criteris cada vegada més selectius per raons professionals o enfront de determinats grups socials que des de mitjan segle XIV s'observen en les grans ciutats, particularment les italianes, sembla que no trobaren al camp les condicions idònies per a fructificar (Gazzini 2012). Com més petita era la comunitat, més homogeneïtat social i professional s'hi donava, sense mai constituir per descomptat una societat igualitària. Els capitals de les confraries i les almoïnes eren minsos i, en conseqüència, les possibilitats assistencials ben limitades. Al cap i a la fi, les ajudes anaven dirigides als pobres i desvalguts de la mateixa comunitat

¹⁵ Els anys següents el nombre de beneficiaris torna a ser més gran. De les rendes de 1421, els administradors consignen 100 sous a Gracieta, filla del difunt Miquel Gomis, per tal de pagar el seu aixovar.

¹⁶ Quan Antoni Cabestany i la seua dona redacten el testament, que s'ha conservat incomplet, fan una reserva anual “per a pobres vergonyants en sustentació de sa vida de nostre linatge de cascun de nosaltres, ço és, a hòmens antichs e dones anthigues que necessari ho auran, o altres parents si de vells no n'i aurà que u agen necessari. E, si iran dos òmens demanants, que sie donat al que més necessari ho aurà e que sia proïsme” (APNM, núm. 154, protocol de Lluís de la Guerola).

¹⁷ Hi havia hospitalers i hospitaleres que desplegaven gestions exemplars, però massa assíduament la direcció de l'hospital era desastrosa (Roca 2020; Ferragud 2022).

o de la família, rarament a individus estranys, rodamons, marginals o individus de la mala vida.

Ressorts comunitaris

Les condicions de vida al camp eren dures. El treball exigent; el pagament regular de les rendes; les peticions extraordinàries dels senyors, al seu torn aclaparats per les demandes del rei o del municipi; la mort sobtada d'un pare o una mare, que deixava a la intempèrie fills menors d'edat; els embargaments de béns a instàncies de creditors, començant pels mobles, els estris i les eines; el menjar escàs; la violència latent que enemistava famílies i malmetia la pau sempre precària i imprescindible per a un bon treball amb les terres o el ramat, tot plegat demandava la invocació de lligams col·lectius de suport. La família sola no podia fer-hi front. Sense el teixit d'ajuda comunitària, limitat però eficaç, els més humils haurien vist degradada encara més la seua situació. ¿Qui sinó la comunitat podia ocupar-se en la desgràcia o la malaltia dels que vivien sols? De seguida que mossèn Nicolau Sorita, el vicari de la Mata, va caure “en greu malaltia e agués perdut la paraula e no se pogués regir si mateix ne sa persona, et en la present universitat no agués persones conjunes talls qui principalment curasen de la persona del dit vicari ni menys procurasen los seus béns mobles que dins sa casa serien atrobats”, els jurats i el procurador demanaren el darrer dia de febrer de 1460 al justícia que procedís a inventariar i segrestar els dits béns.¹⁸

La comunitat camperola, el poble sencer, es mostrava com un ens solidari que desplegava aquestes i altres funcions que la família no feia o no podia. Els veïns i els parents havien d'esperar impacientment l'obertura dels testaments dels rics, i de les riques, del lloc. Ben mirat, la mort dels notables era una ocasió per al retrobament comunitari. Ells i elles ho havien preparat tot per al manteniment del seu record a través de misses, aniversaris, fundacions, donacions piadoses i repartiment d'almoines a les parròquies, els hospitals i les confraries. El dia del soterrar, i de vegades en alguna altra data assenyalada, es preparava un bon dinar que encara feia més intensa i sentida la presència del difunt. La “pintança” de la difunta Antoneta, viuda acabada de Vilafranca, ascendeix a 56 sous i 6 diners, tal com apunten els seus marmessors. En la “pitança” entren dues faneques de forment (67 litres), que costaren 11 sous; el vi, 10 sous i 4 diners; la carn, 28 sous i 4 diners, i les salses, 3 sous i 10 diners (pebre, clavell i safrà), més 2 sous que “lo dia de la pietança havien donats a pobres vergonyants, ço és, a IIIIe”, i altres 6 diners esmerçats en pa i vi, sense comptar-hi un sou més que “havien donats a una dona qui·ls aparellà de mengar e fer les escudelles e altres coses”.¹⁹

Abans o després del convit venia el moment de la lectura del testament, quan s'havien de confirmar o no les expectatives forjades per parents, amics, veïns i pobres. Asseno, una altra viuda de Vallibona, abans que res se'n recordà dels indigents en el seu testament del 7 de gener de 1419. Així, distribueix 103 sous en misses i caritat, entre elles al “bací dels pobres vergonyants” i a l'hospital. A més, hi afegeix un cafís de forment en pa fet per a una pitança i convit després de les misses del tercer i novè dia, i altre mig cafís després de la del primer aniversari, bo i advertint als seus marmessors que el que pogués sobrar d'ambdues col·lacions ho donaren “a pobres de Christ”. I

¹⁸ Cal dir que els béns revelats per l'inventari són més propis d'un pagès que d'un prevere. Sembla que estigué postrat al llit fins al març de 1462, quan, ja mort, aparegueren parents de Borriana i Mirambell. Un d'ells pagà a un veí de la Mata 26 sous “per sostenir lo dit Nicolau Çorita en sa malaltia, e per pa, vi” i altres despeses (APNM, núm. 198, protocol de Pere Savall).

¹⁹ El convit que oferiren els marmessors de na Dolça, una altra viuda de Vilafranca, estava integrat per congre, sardines i vi, amb un cost de 7 sous i 2 diners, més 6 sous de pa (2 de març de 1417). A banda, donaren 1 sou al bací dels pobres del poble, per exprés desig de la difunta (APNM, núm. 89, protocol d'Antoni Esquerdo).

abans de nomenar hereu universal el seu nebot Guillem Balaguer, reparteix entre dinou persones –vuit nebodes, altres quatre parents i tres coneguts seus– 1.374 sous, dues vinyes, un hort, un censal, un tonell, diverses peces de roba i joies: a la seua neboda Astrugueta li deixa 400 sous, més un “cint” de plata, un llençol de lli i un altre de llana, un capçal, un coixí, dues mitges mantes i unes estovalles, tot per al seu futur matrimoni; a una altra neboda seua, anomenada com ella Asseno, “la millor capa que yo he”, una gonella i una vinya, mentre que a la dona del seu nebot Pere Balaguer (el qual rep tot un censal de 400 sous de capital), una samarra folrada de pell de conill, però a condició “que·m vingue a fer honor a les misses de terç dia e nou jorns”, més 22 sous per a les muntures, puix que haurà de desplaçar-se des de Sant Mateu. La viuda Asseno, que s’havia reservat 500 sous per a l’ànima, una quantitat fabulosa en aquell medi agrari i ramader del nord valencià, degué marxar del món amb la convicció que, després d’aquesta generosa i caritativa distribució de béns, tenia ja pràcticament un peu en la glòria del paradís (APNM, núm. 132, protocol de Francesc Balaguer).

Tothom no feia donacions expresses, per descomptat, però el qui les consignava al seu testament ho feia en funció de les seues possibilitats i del lloc que ocupava en la comunitat. Si Antoneta, una jove soltera de l’aldea de la Mata, que escull el 20 de juliol de 1411 com a marmessor el seu germà i com a hereu son pare, només pot reservar-se per a l’ànima la quantitat irrisòria de 4 sous en forma de caritat a les esglésies de la rodalia, dels quals un és per “al bací dels pobres de la Mata” (APNM, núm. 119, protocol de Pere Savall), mossèn Domingo Gavasa, prevere beneficiat de Cinctorres, mana el 3 de febrer de 1455 “que sie feyta pietança als senyors de preveres, axí com és acostumat quan fan misses de prevere, et que hi sien demanats e convidats alguns de mos parents proÿsmes”, i, finalment, “que sien donades XII escudelles a XII pobres ab de la altra vianda per amor de Déu” (APNM, núm. 118, protocol de Joan Tàrraga). Sanxo Martí, veí de la Cuba, no reserva gaires diners, però reparteix almoines de mig sou i sou i mig entre els bacins dels pobres del mateix llogaret, Mirambell, Santa Maria de la Mata, Sant Bartomeu de la Tolodella, Santa Maria del Forcall, Sant Pere i Santa Maria de Cinctorres i Santa Maria i Sant Domingo del Portell, a part d’una pitança de pa, vi i carn per als amics que anirien a les misses del tercer dia, “tant com mester será”.²⁰

Tots aquests llegats adverteixen que la sola invocació de factors econòmics per a explicar la propagació de la xarxa de solidaritat pecaria d’insuficient, perquè menysvaloraria la profunda sociabilitat agrària, que inclou afectes i desavinences. La vida rural abastava diversos camps d’acció que, inexorablement, reclamaven la reciprocitat de contactes entre el cercle domèstic restringit, el difús grup de la parentela i el conjunt de la comunitat. Els pagesos, en efecte, es feien mútuament caplleutes personals, caplleutes de béns, fermances, tutories i curadories, participaven com a testimonis en processos civils i criminals i assumien procuradories i marmessories. El desplegament d’aquestes ajudes, menys codificades i meditates que les estratègies matrimonials i hereditàries i

²⁰ El testament és del 27 de novembre de 1420. Les donacions d’Elionor Sedosa, viuda de Pere Moragues, de Sant Mateu, depassen els paràmetres habituals, en haver apartat 3.500 sous per a caritats i rituals funeraris. Elionor —que recupera fins i tot el cognom de la seua pròpia família, els Sedós— no és una camperola, sinó una burgesa inserida en un ambient rural que va ser dotada amb 13.000 sous. En el testament de l’11 de juny de 1464, no oblidava les tres confraries a les quals pertany, la de Santa Maria o dels Capellans, la de Déu el Pare i la de la Verge Maria o dels Teixidors, ni tampoc els bacins dels pobres vergonyants i dels captius a redimir, a cada un dels quals deixa 5 sous. Ara bé, sobretot mana que durant cada dia de la novena, els marmessors, al seu propi arbitri, facen “almoyna en lo espital de la dita vila de Sent Mateu als pobres que sich trobaran o a pobres vergonyants”, mentre que en la Quaresma i en l’any següent de la seua mort siguen “donades per amor de Déu e de la sua sagrada passió XX roves de farina a pobres vergonyants”, és a dir, 21 quilos i 300 grams.

per no estar exemptes d'obligacions específiques i riscos econòmics, mesura l'impacte real de les solidaritats familiars i veïnals (APNM, núm. 124, protocol de Pere Savall).²¹

La tutoria i curadoria confereixen autoritat per a tenir cura de la persona i dels seus béns que per alguna raó, generalment a causa de la minoria d'edat o l'orfanat, no disposa de capacitat civil completa. En assumir una responsabilitat com aquesta, els tutors sabien els afanys que els esperaven (Garcia-Oliver 2017). L'administració es complicava amb el nombre de fills i sobretot el volum del patrimoni que calia regir. Sibil·la, la viuda de Pere Martí de Vilafranca, demana al seu fill Jaume, com a tutor dels altres tres germans i una germana, que “age a sostenir e regir lurs persones e béns fins ells sien de edat de regir-se sos béns o temps de son matrimoni, e que en aquest cars lo dit Jacme aje a laurar les terres e tenir en condret lurs parts e aja lo usufruit de aquells béns fins en lur regiment de cascú [...], e ells aja a provehir e sostenir vestits e calçats del dit usufruit de la part aquells pertanyents fins en lo temps desús dit de regir sos béns, e cellavós los sie donada lur part a cascú sens degun empediment” (APNM, núm. 154, protocol de Lluís de la Guerola). Anys de maldecaps i destorbs esperaven, sens dubte, a Jaume, segurament el primogènit.

Les responsabilitats i les càrregues que se'n derivaven, expliquen reticències, i fins i tot el rebuig declarat, a exercir tasques com tutories i curadories d'orfes, menors d'edat, vells i discapacitats mentals quan procedien d'un manament de la cort local. L'11 de febrer de 1398, un veí de Culla insta el justícia al nomenament d'un curador per als béns de Guillem Marquès i de la seua dona, atès que el dit Guillem “sia molt antich, en tant que ha més de XC^a anys, per la qual vellesa e antiquitat ell és molt dèbil e flach de sa persona e de son enteniment e memòria, en lo qual enteniment e memòria moltes vegades vairege, en tant que per alcuna manera bonament no pot treballar en regir, administrar e procurar sos béns, e per tal e als suficientment no's puge sustentar, com sien mal regits e procurats”. El nom que proposa és el del seu fill Bernat Marquès, tot demanant al justícia que aquest fos “forçat reebre la dita cura ab remeys afurats”, una petició que suggereix la resistència del fill a acceptar-la per possibles desavinences familiars.²²

Els tutors, a més, havien de presentar els comptes de l'administració, un niu de problemes que podien acabar en una roda de compareixences judicials i plets que els prenia temps per a atendre l'explotació. La tasca impel·lia a una anotació detallada de les despeses i dels ingressos, que sovint s'allargaven durant diversos anys.²³ Quan hi

²¹ Pere València, veí d'Eslida, capllevà el 14 de juliol de 1401 a instància de Domingo Gil de Morella el mas de Pere Espasa, situat a la Pobla de Bellestar. A continuació hagué de prometre al justícia de la vila “de fer segar los dits blats en lo dit mas e de no traure aquells del dit mas e terres de aquell. E promès restituir aquells al dit honrat justícia tota hora que request ne serà... en pena de D sous...” (APNM, núm. 76, protocol d'Antoni Esquerdo). La caplleuta de béns consisteix en el compromís de pagar a un creditor el deute mitjançant la figura, sovint simbòlica, de la “compra” de béns mobles o immobles de la casa i l'explotació del deutor, escrits arran d'un manament executori transmès per la cort local del justícia a instància del creditor.

²² Bernat Marquès, el fill, finalment respongué “qui ly plaie” (AMC, *Llibre judiciari*, 45-11).

²³ Això és el que feu l'abril de 1402 Joan Arahuet, veí de Vilafranca, com a tutor i curador d'Antonet i Costança, fills d'Antoni Bonet. Abans havia venut béns mobles i bestiar per un import de 525 sous, però els lliurà a Maria Domingo, la viuda, la qual li signà un rebut per aquesta mateixa quantitat “per mos treballs... en alletar, nodrir e criar los dits pubills per tres anys e per la provisió de aquells” des que morí l'home. Una dada tan precisa indica, doncs, que el cost anual de criar aquest nadó ascendí a un poc més de 58 sous (Aparici, Villanueva, 2021, 113). Obviament, la suma devia variar segons la fortuna familiar. L'abril de 1421, un tutor s'avingué amb Dolceta de Vilafranca, la mare viuda dels dos petits Bartomeu i Elicsén, per 198 sous durant un any, és a dir, 94 sous cadascú (APNM, núm. 95, protocol d'Antoni Esquerdo).

havia raons fonamentades per a la renúncia, el justícia l'acceptava, però de seguida calia nomenar un nou tutor, el qual s'afanyava a examinar els comptes del seu antecessor.²⁴

Somnis d'abundància

Darrere les almoines, les confraries i els hospitals hi ha, com hem vist, la urpada de la fam i la impossibilitat de satisfer les necessitats més bàsiques. Els pagesos somiaven paradisos de menjar. Per això no són estranys els cants i les alegries de les festes de la collita, celebrades amb danses i rituals. L'explosió de joia que embolcalla aquestes jornades de gaubança, i que solen coincidir amb els solsticis i els equinoccis, tradueix d'alguna manera la sensació reconfortant d'haver sobreviscut un any més, mesurat entre el moment de la sembra del gra i l'instant prodigiós que el pa ix del forn –aquesta mena d'úter matern– abans d'ingerir-lo i pot ser que beneir-lo.

El mateix succeï amb la casa o el vestit, signes eloqüents del poder i la jerarquia social. Si la quantitat de calories, és a dir, una alimentació suficient i equilibrada, influeix de manera decisiva en el rendiment del treball, les condicions de vida determinades per l'habitatge i els objectes amb què s'actua sobre el medi també repercuteixen en la qualitat d'aquest treball. La persona famolenca que pateix fred en hivern, mal vestit i pitjor dotat d'eines per a escometre les tasques quotidianes, a males penes podrà complir els mínims objectius d'assegurar el menjar, pagar a tots els qui ha de pagar i fer una reserva per al demà. Sembla que aquest fou el destí de molts pagesos. Els inventaris de béns utilitzen per a descriure els objectes que mai no omplen les cases adjectius com ara “vells”, “oldans”, “esquinçats”, “trencats”. ¿Només preval la imatge de penúria i desesperació, o per contra n'hi ha que visqueren folgadamente, i el luxe, o certs luxes, deixaren de ser més que un somni?

Tots els indicadors apunten cap a l'augment del consum entre els segles XIII i XV. Les dificultats inaugurades a mitjan segle XIV, amb els successius desastres demogràfics, reduïren el nombre de consumidors, però no així les possibilitats d'adquisició dels més diversos productes. D'aquesta manera les cases s'amplien, es construeixen millor, mitjançant materials més resistents, i els interiors multipliquen el mobiliari i el parament de la llar, amb cambres atapeïdes d'objectes heterogenis. La vida al camp continuà sent, això no obstant, un continu sortejar d'esculls. Ningú no podia baixar la guàrdia perquè el senyor o la vila esperaven tant com el pagès el pagament de la renda o la peita, no menys que el creditor. I calia donar de menjar la família i vestir-la. Però allò que desequilibrava la llar fins al punt de fer-la sotsobrar, eren els imprevistos amb què l'atzar colpejava la singladura anual del pagès, entre collita i collita. Contra el desemparament, la solitud, la malaltia, la pobresa i la desgràcia les comunitats rurals desplegaren institucions de suport, solidàries en el mal pas. Tot allò en què la família no podia ajudar, i n'era molt, ho assumien les confraries, els hospitals i les almoines. No aportaven cap solució radical i immediata a la pobresa, sinó solucions immediates a problemes concrets i urgents.

Aquestes institucions contribuïren a la millora de les condicions de vida i l'augment del consum, sempre i tothora dins uns paràmetres modestos, marcats per l'austeritat, quan no per la manca. Els objectes que regnen en la casa del pagès no deixen cap dubte que l'obsessió primordial està dirigida cap al menjar; cap al menjar i el beure. Satisfer les urgències del ventre i també aconseguir les seduccions del paladar, hagué de

²⁴ Nicolau Favara, tutor que havia estat de les seues tres germanes Francesca, Caterina i Isabel, confessà deure a Joan Brusca, nou “tutor e curador assignat per la cort”, 100 sous “per raó de torna que yo avia a fer a les dites pubiles, com agués més rebut que donat”. I acte seguit, Brusca li reconegué haver rebut “bo, just, leal e verdader compte de tots los béns que avets administrat per les dites pubiles, en axí que en vós no roman nenguna quosa dels dits béns, per què vos absolch e difenesc”. Testament del 8 de juliol de 1420 (APNM, núm. 124, protocol de Pere Savall).

proporcionar les cotes més altes de benestar i felicitat. No hauria de provocar cap estranyesa que els predicadors arremeten contra els excessos de la gola, i que entre les fantasies pageses ocupen un lloc remarcable l'abundància en forma de rostits, gallines farcides i vins formidables. Els seus veritables luxes, potser més que les joies i els vestits, els constituïen la carn, la volateria, el vi, el pa blanc de forment, les salses i fins els dolços. Tot això hagué d'alimentar els somnis impossibles, entorn d'un regne etern d'abundància i golafreria. Així ho insinuen versos tan innocents com els dels villancets, on es passa revista als plats només a l'abast dels potentats: “Ay donas, nostres veñnas, / no volem peix ni sardinas; / ayam de grosas galines / que sien ben facidas, / o capons, / o tudons, / o cunils, / o perdigons. / E no y haje falla; / mes fase's sus ara. / Sí prech Déus que us valla” (Romeu 1949, 142).

El component “extraeconòmic”, social, psicològic també, no es pot deslligar del consum a les contrades rurals. El treball és tan pesat, els rendiments tan aleatoris, el futur tan imprevisible, que les famílies consumeixen però mai no balafien. Hi impera el sentit de l'estalvi, el profit, el reciclatge i la contenció. És una societat en aquest sentit “sostenible”, o bastant sostenible, on les operacions econòmiques de qualsevol signe solen estar fortament personificades. El mutu coneixement previ, l'existència d'una relació presidida per l'amistat –o l'odi–, condiciona no sols la freqüència i l'abast dels intercanvis, sinó també la mateixa naturalesa dels preus. El valor d'un producte, en efecte, sovint depèn del grau de parentiu, amistat o coneixença, però també del nombre de caplleutes, fermances, testimoniatges, tutories o marmessories prèviament concertades. L'absència de qualsevol d'aquests gests, a l'hora de negociar un preu, és tan o més significatiu com l'assiduïtat.

Sobre aquesta societat pesa, per altra banda, la noció de pobresa cristiana i condemna moral de la riquesa i del luxe. Es tracta d'actituds que tenen el seu reflex més immediat en les legislacions urbanes destinades a prohibir certes formes d'ostentació i pompa. També s'entreveuen en les lleixes testamentàries, sobretot les dels més opulents, convençuts que amb l'almoïna als desventurats podran redimir la taca de la pròpia riquesa. Sens dubte són mecanismes de control social, com també d'encobriment de les diferències. Cal no exterioritzar desmesuradament la riquesa sinó diluir-la. La pràctica de la caritat, mitjançant la qual circula verticalment i horitzontalment una gran massa de capitals i béns, respon a aquesta voluntat de dissimulació dels contrastos i d'integració de tots els sectors socials. L'exaltació de la pobresa bíblica, les prohibicions, la tradició i els costums, és a dir, el nucli essencial del sistema de valors, degueren generar inhibicions en els hàbits de consum, com ara durant la Quaresma, si bé res no pogué frenar-ne el desenvolupament i extensió fins a les files més modestes del camperolat.

El consum rural d'un article, per tant, és més complex que la simple satisfacció d'una necessitat. No poques despeses venen impulsades en bona mesura per convencions socials (armes), estratègies de prestigi (pa blanc de forment), aliança i “valor” de les dones (joies), emulació (roba), deures espirituals (institució d'almoïnes, misses, caritats). El pagès que compra una arma, un collar de perles o destina una almoïna generosa a la confraria i, fins i tot, es deixa caure pel bordell, no “balafia”, no dissipa els pocs béns de què disposa, sinó, ben mirat, efectua una petita inversió en el medi que viu amb vistes a aconseguir capitals de prestigi, de reconeixement col·lectiu.

Amb tot, ni l'emulació ni la necessitat esgoten tampoc les raons de les compres i les vendes per les quals corre el consum. Aquests homes i aquestes dones es desprenen dels pocs diners que aconsegueixen senzillament perquè volen i desitgen el petit però intens plaer que pot aconseguir amb ells. Les tendes i les carnisseries són monopolis que hi deixen bones rendes, perquè compten amb una clientela constant i gastadora. Als

hostals i tavernes els pagesos acudeixen a beure vi, a jugar-s'hi unes monedes, i pot ser que els animals i la roba, als naips i als daus; però també juguen en la clandestinitat. I si les prostitutes no es presenten als locals públics, o en les cases particulars on s'organitzen timbes prohibides, ja les trobaran al bordell de la ciutat. Res no és gratuït, per descomptat.

La voluntat i la possibilitat de satisfer els desigs ens adverteix que en la mesura de les condicions de vida i dels nivells de benestar intervenen altres components a més de la riquesa, i que sens dubte el barem dels preus i els salaris, tot i ser important, és insuficient. ¿Duien una existència feliç el pagesos? Les impressions són contradictòries. Quan percebem els gestos de la vida quotidiana emergeixen amb actituds bullicioses, transgressores, de vegades divertidament transgressores i festives; es barallen sovint, però també s'ajuden, i tant la baralla com l'afecte són signes d'una sociabilitat intensa i fecunda. Els veiem en amables vetlades nocturnes a la vora del foc que reuneix parents, amics, forasters de pas, on no hi falten les cançons i les notes d'algun instrument; en comptes d'anar a treballar s'enreden en jocs renouers i incitadors, com la pilota; donen les seues opinions en els assumptes concernents a la comunitat en cíclics reunions assembleàries; visiten fires i mercats; convidats, marxen a bodes llunyanes; disposen la salut del cos malalt en endevinadors i curanderos, però també en metges professionals, que exigeixen honoraris alts; consulten sovint el manescal, puix que estimen els animals com uns més de la casa (Ferragud, 2006); moren com a bons cristians amb l'esperança que el paradís no els serà negat, mentre els confreres i les confrasses, o senzillament, els veïns, pregunten i participen en les misses que des del preceptiu testament han encarregat als difunts per a acurtar l'espera llarga i penosa al purgatori. Quina felicitat, quin benestar interior, el de Pasqual Serrano, prevere del Portell, anar-se'n convençut d'aquest món, després de redactar el testament el 23 de febrer de 1410, que el seu germà Pere, marmessor i hereu universal, anirà per ell des de la Jana a Montserrat i se'n tornarà a peu i descalç, al llarg de dos-cents quinze quilòmetres, per dur a terme la promesa que ell no ha pogut complir! (APNM, núm. 108, protocol d'Antoni Esquerdo, núm. 108):

cum ego, dictus Pasquasius Serrano, tenere ex voto et promissione ire vigilatum ad ecclesiam Sancte Marie Montisserrati ad pedes nudos sive a pedibus scalços, incipiendo ire ab ecclesia Sancti Bertholomeo loci de la Jana usque ad dictam ecclesiam Sancte Marie Montisserrati et tornando ibidem semper a pedibus scalços, et cum ego teneor de dicto voto quam plurimum cum eum non compleverim, idcirco volo quod dictus frater meus compleat dictam promissionem loco mei vel alius pro eo.

Tot plegat no és cap obstacle per a destriar una vida rural dura i moltes vegades trista i amarga. I, sobretot, no és cap obstacle per a constatar com a ulls dels contemporanis els pagesos ocupen el lloc més baix de la condició social. Bruts i luxuriosos, viuen com els animals i res de bo no es pot esperar d'aquesta mala gent. Sant Vicent Ferrer exclama en un dels seus sermons: “vosaltres, lauradors, perquè tots sou inmundes per rapines, los uns als altres, que no pagau les soldades dels servidors, e retenint-vos los béns dels spitals e testaments, e mal delmar, o que no y donau, e si u feu, axí com a Caïms sou dapnats” (Sanchis Sivera 1971, 131). Més o tant que en les aleatòries avaluacions de la riquesa personal, és ací, en l'univers simbòlic contemporani, en la percepció que els altres tenen dels pagesos, on es detecten les més greus deficiències. La consegüent invisibilitat, silenci i marginació de l'esfera de les decisions polítiques afectà en gran mesura les condicions materials que suportaven. El ventre, tan difícil de satisfer, els condemnava a patir. Les solidaritats col·lectives

salvaren puntualment els més humils en proporcionar-los un auxili transitori, i rebaixaren les tensions que altrament haurien pogut esclatar en reivindicacions perilloses. L'ordre social n'eixí reforçat, els referents comunitaris també. Els pagesos pobres continuaven sent pobres. El socors, però, en forma d'almoïna, un sostre transitori, un tros de pa, una mica de blat, unes monedes o una peça de roba per al dot de les filles, sense el qual no els hauria estat possible trobar-les un marit, pogueren alleugerir així les seues tribulacions.

Obres citades

- Álvarez, María (2021). “Cuando la montaña une. Asistencia y hospitalidad en la cordillera cantábrica (ss. XIII-XVI)”. En Maria Gazzini & Thomas Frank eds. *Ospedali e montagne. Paesaggi, funzioni, poteri nei secoli medievali (Italia, Francia, Spagna)*, Torino-Milano: Bruno Mondadori. 435-455.
- Aparici, Joaquim; Villanueva, Concepción (2021). “Jóvenes huérfanos en el Maestrazgo medieval: aproximación a su vida a través de los documentos de tutela”, *Revista de Humanidades*, 42: 107-132.
- . (2023). “Expósitos, enfermos y ancianos. Asistencia familiar, sanidad y red hospitalaria en los límites septentrionales del Reino de Valencia (Maestrat-Els Ports, siglos XIV-XV)”, *Historia, Instituciones, Documentos*, 50: 49-80.
- Aparisi, Frederic (2018): “La cultura material de los hospitales de las villas valencianas en la Baja Edad Media”, *Revista de la CELEL*, 18: 55-68.
- Aparisi, Frederic; Ferragud, Carmel (2018). “Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira. *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona, Barcelona: Publicacions URV, Universitat de Barcelona Edicions. 33-55.
- Aventín, Mercè (1998). “El crèdit a les comunitats rurals: interès o solidaritat”. En J. Barrull, J.J. Busqueta & E. Vicedo eds. *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*, Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder als Països Catalans, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. 115-122.
- Barreda, Modest (1994). “Religió i assistència social a Culla en la Baixa Edat Mitjana: el testament d'en Domingo Serrana”. *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750e aniversari de la carta de població (1244-1994)*. Culla: Comissió de Cultura de Culla per al 750e aniversari de la carta de població, vol. I. 417-429.
- Bolòs, Jordi (1998). “Solidaritats pageses i territori: la confraria de Lillet de l'any 1100”, *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. En J. Barrull, J.J. Busqueta & E. Vicedo eds. *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder als Països Catalans, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. 157-167.
- Chiffolleau, Jacques (1980). *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age (vers 1320-vers 1480)*, Roma: École Française de Rome, 1980.
- Conejo da Pena, Antoni (2015). “La disseminació d'hospitals de Tortosa durant l'edat mitjana”, *Recerca*, 16: 91-120.
- Cuadrada, Coral (2018): “Beneficència, pluralisme assistencial i hospitals al món rural tarragoní (fins el segle XIX)”. *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona, Barcelona: Publicacions URV, Universitat de Barcelona Edicions. 73-88.
- Ferragud, Carmel (2006), “La salut i l'assistència mèdica dels camperols i dels seus animals al País Valencià durant la Baixa Edat Mitjana”. En J. Bolòs, A. Jarne & E. Vicedo eds. *Condicions de vida al món rural*. Cinquè congrés sobre Sistemes agraris, organització social i poder local. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. 131-150.
- . (2022). *L'hospital, la dona i el capellà. Sant Andreu de Mallorca (1230-1445)*, Catarroja-Palma-Barcelona: Afers.
- Garcia-Oliver, Ferrann (2017). “Elites campesinas en el entorno de la ciudad de Valencia: los Castrellenes”, *Studia Historica. Historia Medieval*, 35/2: 89-124.

- Gracià, Helena (2024). “Pràctiques religioses i devocionals en espais assistencials durant la baixa edat mitjana: curar-se amb Crist i altres maneres de consolar l'ànima”, *Svmma*, 24: 127-160.
- Gazzini, Marina (2012). “Solidarity and Brotherhood in Medieval Italian Confraternities: A Way of Inclusion or Exclusion?”, *Reti Medievalis Rivista*, 13, 2: 109-120.
- Horden, Peregrine (2007). “A Non-Natural Environment: Medicine without Doctors and Medieval European Hospital”. En Bowers, B. S. (ed.), *The medieval hospital and medical practice*, Aldershot: Ashgate. 133-145.
- Lusso, Enrico (2010). *Domus hospitales. Ricoveri per viandanti e poveri nei territori subalpini percorsi dalla strada di Francia (secoli XI-XV)*, Cencenasco: Marcovalerio Edizioni.
- Mallorquí, Elvis (1998). Mallorquí, “Els àmbits de la solidaritat pagesa en una comunitat rural de la Catalunya Vella (Cruïlles, s. XIII i inicis del XIV)”. En J. Barrull, J.J. Busqueta & E. Vicedo eds. *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder als Països Catalans, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. 185-203.
- Martínez Bedmar, Alberto-Jesús (2020). “Al llarg d'un riu. La xarxa d'hospitals al Baix Llobregat medieval”, *Materials del Baix Llobregat*, 23: 55-61.
- Olaso, Vicent (1988). *L'hospital de Sant Marc de Gandia: una institució per als pobres malalts (segles XIII-XIX)*. Gandia: Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals Alfons el Vell.
- Puig, Joan (1950). “Confraries de les aldees del Castell de Morella al segle XIVe”, *BSCC*, XXVI: 258-272.
- Rawcliffe, Carole (1999). “Medicine for the Soul: the Medieval English Hospital and the Quest for Spiritual Health”. En J. Hinnells & R. Porter eds. *Religion, health, and suffering*, London: Routledge. 316-338.
- Roca, Guillem (2020). *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, Pagès editors.
- Romeu, Josep (ed) (1949). *Cançons nadalenques del segle XV*. Barcelona: Barcino.
- Salrach, Josep Maria (1998), “Solidaritat i sociabilitat pageses en els orígens de la vila (segles X-XIV)”. En J. Barrull, J.J. Busqueta & E. Vicedo eds. *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Segones jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder als Països Catalans, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. 43-71.
- Sánchez, José (1994). “Las cofradías alicantinas y valencianas y su evolución durante los siglos XIII al XVI”, *1490: En el umbral de la Modernidad. El Mediterráneo europeo y las ciudades en el tránsito de los siglos XV-XVI*. València: Generalitat Valenciana - Consell Valencià de Cultura, vol. I. 301-363.
- Sanchis Sivera, Josep ed. (1971). Sant Vicent Ferrer. *Sermons*, vol. I. Barcelona: Barcino.
- Sancho, Marta (2018). “Hospitals de muntanya en època medieval: espais de cura espiritual i física al Pirineu”. En Josep M. Comelles, Antoni Conejo i Josep Barceló-Prats (coords.) *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona, Barcelona: Publicacions URV, Universitat de Barcelona Edicions. 57-72.
- Satchell, Max (2007). “Towards a landscape history of the rural hospital in England, 1100-1300”, *The impact of hospitals: 300–2000*. Berna: Peter Lang. 238-256.
- Vauchez, André (1978). “Assistance et charité en Occident, XIIIe-XVe siècles”. En V. Barbagli (a cura di), *Domanda e consumi. Livelli e strutture (nei secoli XIII-*

XVIII), Atti della “Sesta Settimana di Studio” (1974). Florència: Leo S. Olschki. 152-153.

Villagrasa-Elías, Raúl (2023): “El hospital rural como centro económico en el sur de Aragón (Rubielos de Mora y Puertomingalvo en los siglos XIV y XV), *Edad Media. Revista de Historia*, 24: 663-698.